

अरण्याचन

नेवगाव बांधला वनाधिकारी असताना महत्वाच्या कामानिमित्त मला नेहमीच नागझिऱ्यालाही जावं लागत असे. परदेशी पाहुणे अथवा अत्यंत महत्वाच्या व्यक्ती नागझिऱ्याला आल्या म्हणजे त्यांना तेथील वन्यप्राणी दाखवून त्यांच्याविषयी माहिती सांगण्याचं कामही माझ्याकडेच असे. त्यामुळं केवळ तेथील रस्तेच परिचित झाले होते. परंतु तेथील जंगल मात्र अपरिचितच राहिलं होतं. वन्यप्राण्यांचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनं हे अरण्य अत्यंत आदर्श आहे. पुढे रानकुत्र्यांचं विशेष संशोधन करण्याकरिता मला नागझिऱ्याला जाण्याची संधी मिळताच मी नागझिऱ्याला आलो.

बंगलोर येथील ' इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स ' या संस्थेतील प्रशिक्षणासाठी माझी निवड झाली असताना तेथील वाइल्ड लाईफ बॉयॉलॉजीच्या अभ्यासक्रमातील अरण्यवाचन हा एक आवश्यक भाग असल्यामुळं मला अरण्यवाचनाची थोडीफार माहिती झाली होतीच. या इन्स्टिट्यूटमध्ये आम्हाला अरण्यवाचनाचे प्रत्यक्ष पाठ ओरिसातील सिमलीपाल या व्याघ्रप्रकल्पाचे क्षेत्रसंचालक सरोजराज चौधरी या ज्येष्ठ आणि अनुभवी वनाधिकाऱ्यांकडून दक्षिणेकडील मुंडनथुराई या अभयारण्यात मिळाले होते. या ज्ञानाचा पुढे मला अरण्यवाचनात फार उपयोग झाला.

अरण्यवाचनाला प्रारंभ करण्यापूर्वी ज्या अरण्यात अरण्यवाचन करावयाचं आहे तेथील वाटा आणि नाल्यांची माहिती नकाशाद्वारे करून घेणं अत्यावश्यक असतं. तसेच जंगलातील दिशादेखील सहज ओळखता आल्या पाहिजेत. याबरोबरच जंगलातील सांबरांची लोटणं, खरमती, जनावरांच्या सगरी, तृणभक्षी जनावरांचे बसके यांचीही माहिती करून घेतली पाहिजे.

अनोळखी जंगलात फिरताना प्रारंभी काही गोष्टींची खबरदारी घेणं अत्यावश्यक असतं. जंगलात हिंडताना वाट चुकू नये म्हणून कोयत्यानं झाडांच्या बुंध्यांवर खुणा करित किंवा वाटेवरील झुडपांच्या फांद्या अधूनमधून ओळखणीसाठी टाकत जावं लागतं म्हणजे गेल्या वाटेनं आपल्याला वाट न चुकता परत येता येतं. एवढी दक्षता घेऊनही वाट हरवली तर त्या जंगलातील नदी अथवा ओढ्याच्या काठाकाठानं

प्रवाहाच्या दिशेन जावं म्हणजे एखादं गाव लागतं किंवा माणसं भेटतात. त्यांना विचारून पुढची वाटचाल करता येते. परंतु जंगलात वाट चुकल्यानंतर आपल्या मुक्कामावर परत येणं हा मोठा विलक्षण अनुभव असतो.

जंगलात फिरताना आपण एरवी कपड्यांच्या बाबतीत तसेच इतर बाबतीतही जी खबरदारी घेतो ती येथेही घेणं आवश्यक असतं. न घेतल्यास अडचणी निर्माण होण्याची व धोका होण्याचीही शक्यता असते.

याबरोबरच आपल्याजवळील हॅवर्सकमध्ये मृत प्राण्यांच्या अवशेषांचं वजन करण्याकरिता वजनाचा काटा, चाकू, कोयता, वाघाच्या तसेच इतर प्राण्यांच्या पाऊलखुणा ट्रेसिंग करण्याची काच, दोनतीन रंगीत फेल्ड पेन, जनावरांच्या लेंड्या जमा करण्याकरिता प्रॅस्टिकच्या लहान पिशव्या, त्या अल्ग्राद उचलण्याकरिता चिमटा, गळ्यात दुर्बिण, खांद्यावर पाण्याची शागल, एका खिशात पोलिसाची शिटी, दुसऱ्या खिशात मॅग्नेटिक कंपास, पॅटच्या मांडीवरील खिशात नोंदवही आदी वस्तू जवळ ठेवणंही अत्यंत महत्त्वाचं आहे.

सर्वच जंगली जनावरांजवळ जाण्यासाठी एक सुरक्षित अंतर राखावं लागतं. त्या मर्यादांचं अतिक्रमण झालं की ती दूर पळून जातात. आणि ती स्वसंरक्षणाच्या तयारीत राहतात. यासाठी जंगली जनावरांच्या अस्तित्वाच्या खाणाखुणा, त्यांची सावट, त्यांचे आवाज, गंध आणि रूपरंगाशी परिचित व्हावं लागतं. आपण जंगली जनावरांना शोधून काढण्यापूर्वीच त्यांनी आपल्याला वासावरून शोधलेलं असतं. कित्येकदा आपल्याला न कळत काही अंतरावरून झुडपातून निरीक्षण करित ती जनावरं आपल्याबरोबर समांतर चालत असतात. आपल्या शरीराच्या वासावरून आपला हेतूही त्यांनी ओळखलेला असतो. त्यांची प्राणेंद्रिये इतकी संवेदनाशील असतात की त्यांनी आपल्याजवळ बंदूक आहे हे काडतुसाच्या वासावरून ओळखलेलं असतं.

नागाझिरा अभयारण्याच्या मध्यावर एकुलतं एक तळं आहे. सभोवती विखुलेली गवती कुरणं आहेत. त्यात विरळशी धावड्याची उंच झाडं छत्र्यांसारखी उभी आहेत. तळ्याच्या पश्चिमेकडं डोंगराळ भागात बांबूचं जंगल, त्यामुळं चितळं, सांबरं आणि रानगवे ह्यासारखी तृणभक्षी जनावरं सभोवताली नेहमीच चरताना दिसतात.

एकदा जंगलात फिरताना मला एका ठिकाणी सारख्या उंचीपर्यंत बांबूची पानं कापलेली दिसलीत. जंगलात असं काम कोण करतं म्हणून माझं कुतूहल जागृत झालं. पुढे अधिक माहिती मिळवल्यावर असं कळलं की, चितळं बांबूच्या बेटातील त्यांच्या उंचीपर्यंतची पानं खात असतात. ती सतत त्या बेटात चरत असल्यामुळं

एखाद्या कात्रीनं छाटावं तशी ती उंची कायमची राखली जाते. अशा रेषेला हरिणरेषा म्हणतात. अशा हरिणरेषा सांबर आणि नीलगाई ज्या बांबूच्या क्षेत्रात चरतात तिथंच दिसून येतात.

रानात फिरताना अनेक अनाकळनीय गोष्टी आढळून येतात. कुठं लेंड्यांचे ढीग तर कुठं खाल्लेल्या प्राण्यांचे अवशेष तर कुठं जनावरांनी तुडवलेल्या जागा. हे सर्व पाहून आपली जिज्ञासा जागृत होते आणि आपण ती पूर्ण करण्याच्या मागे लागतो. सर्वच जनावरांच्या सवयी सारख्या नसतात. नीलगाईची एक विशेष संवय असते. ती एकाच ठिकाणी रोज ठरलेल्या वेळी लेंड्या टाकते. कित्येकदा ह्या लेंड्यांचा ढीग हातभर उंचीचा होतो. त्यास नीलगाईची मखर म्हणतात. अशा मखरीच्या अवतीभवतीची जागा रमलेली असते. ती नरानं गुडघे टेकून मादीचा अनुनय केल्यामुळं तयार झालेली असते. एखाद्या झाडाखाली कवराचा सडा पडलेला असतो. या कवरावरून जनावरं कुठल्या झाडाची पानं आणि फळं खातात याचा बोध होतो.

कोठरी नावाची हरणदेखील लेंड्यांची मखर बनवितात. पण त्यांच्या खुदांनी मखरीभोवतीच असतात. अशी मखरं ओळखण्याची हमखास खूण आहे. कोठऱ्या चरण्यासाठी शेतावर गेल्या की त्या बांधावर किंवा खताच्या ढिगावर बाढलेली बोदलवेलीची टेंबराएवढी पिकली फळं खातात. त्यातील बी त्यांच्या लेंड्यांतून बाहेर पडते आणि ते पावसात लगेच रुजते, वाढते. पावसाळ्यानंतर त्याची वेल वाढून मखरीवरच पिवळ्या रंगाची फळं दिसू लागतात. भेकरं आणि काळविटांच्या लेंड्यांची अशीच मखरं असतात.

अंदाजे शंभर फूट व्यासाच्या गोलाकार जमिनीवर दिवस मावळल्यावर दोन-तीन नर सांबर, तीन-चार माद्या, चार-पाच विविध वयांची शावकं एकत्र जमतात. ते गोल गोल फेऱ्या मारतात. नरांच्या लुटपुटूच्या टक्की होतात. त्या वेळी शिंगांचा खणखणाट होतो. माद्या रिंगणात हुंदडतात. एकमेकांना दुशा मारतात. त्यांची पिलंही तिथंच खेळत बागडत असतात. त्यामुळं ती जागा रमदाळते. या रमलेल्या जागेलाच खुरण असे म्हणतात. रात्रीला सांबरकूळ इथंच विसाव्याला बसतं. कवर करताना त्यांनी खाल्लेल्या आवडत्या फळांच्या बिया तोंडातून पडल्यामुळं त्या इतस्ततः विखुरलेल्या असतात. बियांवरून त्यांनी खाल्लेल्या फळांची ओळखण होते. खुरणातील नरांचं आणि माद्यांचं प्रणयाराधनही येथेच चाललेलं असतं. मधूनच एखादी मादी आपल्या आवडत्या नरावर भाळते आणि ते दोघं रात्रीला जंगलात नाहीसे होतात.

नर सांबर मागच्या दोन पायांवर उभा राहून पुढचे दोन पाय झाडाच्या खोडावर

जिथपर्यंत पोचतील तिथं खूर घासतो. त्यामुळं तेथील जागा मळते. ढाकांच्या खुरांना तेलग्रांथी असतात. मळलेल्या ठिकाणी तो दुसऱ्या नरानं त्या झाडाजवळ येऊ नये म्हणून तेलग्रांथी घासून खुणा करीत असतो.

झाडाभोवती पाय आपटल्यामुळं खालील जमीन उधळून निघते. अशा जागेला स्टॅपिंग ग्राऊंड म्हणतात. अशा झाडाभोवती ढाक सांबरीमागं गोल गोल फिरत तिचा अनुनय करतो. जंगलात भटकताना ओढ्याकाठी कुठंतरी आपल्याला एखाद्या दंडाएवढ्या जाड झाडाच्या खोडावरील साल निघालेली दिसेल. झाडाच्या फांद्या, पानंही मोडलेल्या अवस्थेत दिसतील. यावरून या ठिकाणी ढाकानं आपल्या डोळ्यानजीक असलेल्या तेलग्रांथी निश्चित घासलेल्या आहेत असे अनुमान करावे. अशा क्रियेला घासण म्हणतात. जंगलात फिरताना असे चिन्ह आढळून आले की नर सांबर मादीच्या शोधात आहे असे समजावे.

नव्यानेच फुटलेल्या भारशिगांवर आलेलं मखमली आवरण काढून टाकण्यासाठी मृगपरिवार झाडावर आपली शिंगं घासत असतो. जंगलात घासल्याच्या अशा स्पष्ट खुणा अनेक झाडांवर दिसतात. या खुणा जमिनीपासून एक ते चार फूट उंचीवर असतात. त्यावरून या खुणा सांबर आणि चितळ यांपैकी कोणी केल्या आहेत हे माहीत होते.

रानडुकरांच्या आश्रयस्थाना भोवती असलेल्या झाडांवर जमिनीपासून अंदाजे तीन फुटांवर घासण दिसून येते. ही झाडं रानडुकरं नियमितपणे अंग घासण्यासाठी उपयोगात आणत असल्यामुळं त्यावरची साल निघून जाते. आणि त्यावर चिखलाचा थर दिसून येतो. त्यांच्या येण्याजाण्याच्या वाटेवर असलेल्या उंच वारुळांवरही असंच घासण आढळून येतं.

जंगलातील दगडगोट्यांतून कपारी आणि छिद्रे असतात. जमिनीवर बिळे आढळून येतात. वृक्षांवर ढोली दिसून येतात. ही सर्व पशुपक्ष्यांची आश्रयस्थानं असतात. बरेचसे मांसाहारी प्राणी बिळातून वास करतात. ही आश्रयस्थानं ते स्वतः उकरून बनवितात किंवा दुसऱ्याची बळकावून बसतात. सायाळांची घरं म्हणजे अनेक भुयारांचा समूह असतो. उकरलेल्या मातीचा ढीग तोंडाशी पडलेला असतो. त्यांना एक किंवा दोन आत शिरण्याच्या आणि बाहेर जाण्याच्या वाटां असतात. प्रवेशद्वाराजवळ पडलेले शिंगांचे तुकडे, हाडं आणि भारशिगांवरून त्यांच्या घरांची ओळखण होते. त्यांच्या येण्याजाण्याच्या सगरीवर जागोजागी काटे पडलेले असतात तसेच खजुरीच्या बीएवढ्या चॉकलेटी रंगाच्या लेंड्याही दिसून येतात.

अरण्यात दिसणाऱ्या खड्ड्यांवरूनही ते खड्डे कोणी केले आहेत हे ओळखता

आलं पाहिजे. रानगव्यांची घ्राणेंद्रिये विलक्षण तीक्ष्ण असतात. रानात पाण्याचं दुर्भिक्ष्य असलं म्हणजे ते वरच्या पातळीवरील पाणी वासावरून सहज शोधून काढतात. शिंगांनी खड्डा करून त्यात साचलेलं पाणी ते पितात. इतर प्राणी अशा स्थळांचा उपयोग पाणझरी म्हणून करतात.

रानडुकरांची सार जिथं चरते तो भाग एखाद्या नांगरटीसारखा दिसतो. जमिनीतील कंदमुळं आणि कृमी - अळ्यांसाठी रानडुकरांनी त्यांच्या खिशांनी खोदलेलं असतं.

अस्वल्देखील जमिनीत खोलवर असणाऱ्या तेलमुंग्या खाण्यासाठी एक दीड हात खोलीचे खड्डे पुढच्या पंजाच्या तीक्ष्ण नखांनी उकरत असतात. सारई मात्र एखाद्या वेळीच्या अथवा बांबूच्या बेटाच्या मुळाशी खड्डा करित असते. बांबूच्या मुळाशी खड्डा करून ती बांबूचं मूळ खात असते. अनेकदा कंदांचे अवशेष तिथंच पडलेले असतात.

खवल्या मांजरानं केलेले उगदे लहान परंतु विखुरलेले असतात.

ओढ्याकाठी असलेल्या अंजनाच्या उंच वृक्षांवरील मधाच्या पोळ्या खाण्यासाठी अस्वलं त्या झाडांवर चढत असतात. त्या वृक्षांच्या बुंध्यांवर त्यांच्या नखांचे ओरखडे पडलेले असतात. ही क्षतं वर्षानुवर्ष झाडांवर पडून एक प्रकारची नक्षी त्या झाडांच्या मुलायम नितळ सालीवर दिसून येते. यावरून ही अस्वलांची झाडं आहेत हे लक्षात ठेवावं लागतं. एखादवेळी इथल्या परिसरात भटकताना एखादं अस्वल कधी ओरबाडून काढील याची खात्री नसते. याकरिता झाडांवरील नक्षी पाहून ती कोणत्या जनावरानं केली आहे हे अवश्य ओळखता आलं पाहिजे.

वाघ आणि बिबट्या गुहेत राहतात अशी आपली समजूत असली तरी प्रत्यक्षात तसं आढळून येत नाही. मात्र क्वचितच ते गुहेचा आश्रय घेतात. वाघाच्या गुहा जंगलात एकांतात आढळून येतात. झाडांच्या बुंध्यांवर बिबट्याच्या नखांचे ओरखडे दिसतात. वाघ आपल्या पंजांची नखं स्वच्छ करण्याकरिता खडबडीत आणि जाड सालीच्या बुंध्यावर ती घासतो. अशी झाडं बहुतेक ३० ते ४५ अंशाच्या कोनात वाढलेली असतात. सालीवर नखांच्या खोलवर गेलेल्या खुणा उमटलेल्या दिसतात. अनेकदा तिथं वाघाच्या नखांचे अवशेषही जमिनीवर पडलेले आढळून येतात.

झाडांवर घासून झालं की निघून जाण्यापूर्वी वाघ आणि बिबट्यादेखील त्या घासलेल्या भागावर आपल्या मूत्राची धार सोडतात. कधी कधी रस्त्यानं उकीर आढळून येतात. हे उकीर वाघांनी आपल्या मागच्या पायांच्या पंजांनी जमीन उकरल्यामुळं झालेले असतात. इथूनच त्यांनी आपली जाण्याची दिशा बदललेली असते. या उकिरांच्या जवळच त्यांनी विघ्नापण टाकलेली दिसते. झाडांवरून आणि

या खुणांवरून आपल्याला वाघांच्या आणि बिबट्यांच्या राहण्याच्या जागा शोधता आल्या पाहिजेत. मांजरदेखील झाडांवर अशाच खुणा करित असतात.

रानगव्यांच्या पोवावर पुष्कळ वेळा वाघांच्या पंजांचे ठसे आढळून येतात. वाघ आपले मुलायम पाऊल पोवावर ठेवून त्यांचं तपमान मोजत असतो. त्यामुळं त्या खुणा झालेल्या असतात. या पोवाच्या तपमानावरून त्याला रानगव्यांचा कळप किती दूर गेला आहे याची माहिती मिळते. यावरून त्याला सावजाचा मागोवा काढायला फार सोपं जातं.

रानात फिरताना एखाद्या झाडाखाली ताजी पानं, लहान फांद्या पडलेल्या आढळल्या की वानरं जवळपासच कुठंतरी चरत आहेत असं समजावं. चितळांचा कळप आणि चौसिंगा अशा वानरांच्या कळपामागोपाग खाली पडलेली पानं चरत चरत जातात. वानरदेखील कवर टाकत असल्याचं आढळून येतं.

अरण्यात इतस्ततः फिरत असताना जनावरांच्या पावलांचा खडका ओळखणं ही एक अदभुत किमया आहे.

सांबराचं पाऊल पानांवर पडत असताना टपशीर असा आवाज होतो. झाडावरून जमिनीवर पानं पडताना जसा टपटप आवाज येतो तशीच निरनिराळ्यां सांबरांची टपटप अशी चाहूल असते. रानडुकरांच्या पायांचा आवाज टप-खूर, टप-खूर असा होतो तर अस्वलांच्या पायांचा चाड-चूड, चाड-चूड असा आवाज होतो. चितळाची चाहूल सांबराच्या खडक्यासारखीच पण हळुवार. कोठीचा खडका मात्र ऐकू येत नाही. कारण तिचे खूर लहान असतात. पानांना खुांनी छेद पाडून ते चूपचाप निघून जातात. नीलगाईचा खडका सांबरासारखाच परंतु तो घसटता असतो. रानगव्यांचा खडका खाड-खिड, खाड-खिड असा होतो. परंतु त्यांचे पाय बांबूवर पडले तर मात्र फटशीर आणि गोठ्यांवर पाय पडला तर गोटे धडाधड पडल्याचा खडका ऐकू येतो. चिंकाऱ्यांची चाहूल बहुधा ऐकू येत नाही. बहुतेक ते दिसतही नाहीत. सारई सरसर आवाज करित चालते. मुंगूस मात्र या गोठ्यावरून त्या गोठ्यावर उड्या घेत जातो. त्याच्या पावलांना गादी असल्यामुळं त्याच्या पावलांचा आवाज येत नाही. मोहडोंबरी मात्र किडे माकोडे शोधत शोधत जात असल्यामुळं ती खूप खडका करित जात असते. चालताना तिच्या पायांखालचा पाचोळा खूप वाजतो. तरस चालत असला म्हणजे खूप आवाज होतो. तो अत्यंत अजागळ प्राणी आहे. चालताना समोरून येणाऱ्या माणसाचं किंवा प्राण्याचं त्याला भान राहत नाही. तो सरळ त्यांच्यावर जाऊन धडकतो. मात्र रानकुत्री मोठी चलाख असतात. त्यांचा खडका ऐकू येत नाही. खडका होऊ नये म्हणून जंगलातील पालापाचोळ्यातून

न जाता मळलेल्या पायवाटा आणि वेड्यावाकड्या रस्त्यांनं ती नेहमी जातात. बिबट आणि वाघाची चाहूल कधी लक्षात येतच नाही. म्हणूनच की काय वाघ आणि बिबट दुरून दिसलेत की वानरं खॅक् खॅक्, खिकीट, खॅक, खॅक असा तर मोर दूरवर उडताना को, को, को, को असा धोकासूचक आवाज करून सर्व प्राणिजगताला सावध करतात.

जनावरांचा खडका जसा परिचयाचा असावा लागतो तसेच त्यांचे आवाजही परिचयाचे असणे तितकेच महत्वाचे असते. सांबराची मादी कॅक्, कॅक् तर ढाक कौक् कौक् असा आवाज करीत असतो. नर चितळ कोहरऽ कोहरऽऽ कोहरऽऽऽ असा आवाज करतो. त्याची मादी मात्र आवाज करीत नाही. भेकर कुहुऽ कुहुऽऽ कुहुऽऽऽ, चिंकारा ख्यॅरऽ ख्यॅरऽऽ ख्यॅरऽऽऽ, नीलघोडा भंक्ऽ भंक्ऽऽ भंक्ऽऽऽ, रानगवा मुहुहुऽ मुहुहुऽऽ मुहुहुऽऽऽ, सारई फुस्, फुस्, खोकड खॅ खॅ खेऽ खॅ खॅ खेऽऽ खॅ खॅ खेऽऽऽ आणि मंगूस सापासारखा फुस् फुस् असे निरनिराळे प्राणी निरनिराळ्या प्रकारचे आवाज करीत असतात.

जंगली जनावरं जंगलात ज्या भागात विसाव्याला बसतात किंवा झाडांवर अंग घासतात त्या ठिकाणी त्यांच्या अंगाचा वास घुमत असतो. अस्वलाच्या अंगाचा वास घुटऱ्यान् घुटऱ्यान् म्हणजे मकोड्यांसारखा येत असतो. अस्वलं मोहाची फुलं खातात त्या दिवसांत मोयनं मोयनं तर टेंभुर्णीची फळं खातात त्या दिवसांत मिरिंगंता मिरिंगंता असा वास येतो. बिबटाचा वास बोटड्यान् बोटड्यान् तर वाघाचा वास उग्र घुटऱ्यान् घुटऱ्यान् असा येत असतो. असा वास येत असेल तर त्या भागात अत्यंत सावधानतेनं आणि, दक्षतेनंच फिरायला पाहिजे.

याप्रमाणं अरण्याचा पूर्ण परिचय करून घेऊन स्वतंत्रपणे अरण्यावाचनाची तयारी करण्याकरिता दीड ते दोन आठवडे सरावासाठी देणं अत्यावश्यक आहे.

रानकुत्री दुपारच्या वेळीं बहुतकरून एखाद्या नाल्यात विसावा घेतात. रानकुत्र्यांनी केलेल्या शिकारीची जागा शोधण्यास भेरा-ट्री पाय ह्या पक्ष्याची मदत होते. जिथं रानकुत्र्यांनी गारा केला असेल तिथं जवळच झाडावर बसून तो पक्षी मोठमोठ्यानं कर्कश आवाजात बोंबळत असतो. संध्याकाळ झाली की सात आठ भेरा पक्ष्यांचा थवा त्या मेलेल्या जनावरावर तुटून पडतो.

मैदानी भागात एखादं जनावर मरून पडलं असेल तर कावळे आणि गिधाडं त्या ठिकाणी घिरट्या घालू लागतात. गिधाडं दुपारच्या वेळी आकाशातून मेलेलं जनावर हेरतात. कावळ्यांच्या हालचालीमुळं देखील एखादा मेलेला प्राणी जवळपास पडलेला असल्याची माहिती त्यांना मिळते. त्याबरोबर गिधाडं झरझर खाली उतरू

लागतात. गिधाडं ज्या दिशेनं झेपावतात त्या दिशेनं मागोवा घेतल्यास मृत प्राण्याचा किंवा त्याच्या अवशेषांचा निश्चितपणे शोध घेता येतो. घनदाट जंगलात मात्र असं दृश्य दिसून येत नाही.

गिधाडं दूरवर थांबली असतील किंवा जवळपास बसली असतील तर मृत जनावराकडे जाताना सावधगिरी बाळगायलाच हवी. जवळपास मोठं जनावर असल्याचं अनुमान यावरून करता येतं. भुकेला वाघ माणसाला पाहताच दूर जात असला तरी तो भक्ष्यापासून फार दूर जात नाही. तो तिथं जवळच थांबलेला असतो. अनेकदा तर तो माणसाला भिऊन दूर जातही नाही.

अरण्यवाचन करणाऱ्या व्यक्तीला जंगली जनावरांच्या अस्तित्वाच्या खाणाखुणांबरोबरच त्यांच्या पाऊलखुणांचीही माहिती असणं आवश्यक आहे. जंगलात चरताना तसेच इतस्ततः फिरताना जंगली जनावरांच्या पावलांचे ठसे जमिनीवर उमटतात. ही पदचिन्हे आणि त्यातील ठराविक अंतर यावरून त्या पाऊलखुणा कोणत्या जनावराच्या आहेत, त्याचं वय, लिंग तसेच ते किती वेगानं जात होतं ते ठरविता येतं.

मृत जनावराच्या सभोवती दिसणाऱ्या पाऊलखुणा आणि अन्य पुराव्यांवरून त्या ठिकाणी कोणता मांसाहारी प्राणी किंवा सडलेलं मांस खाणारं जनावर त्या गाऱ्यावर येऊन गेलं ते ठरविता येतं. तसेच सावजाच्या गळ्यावरील सुळ्यांच्या आणि दातांच्या खुणांवरून आणि त्यामधील अंतरावरून ते सावज वाघ किंवा बिबट यापैकी कुणी मारलं याचा पत्ता लागतो. वाघाच्या बाबतीत दोन सुळ्यांमधील अंतर तुलनेनं बरंच असतं. सावजाला खाण्याच्या पद्धतीवरूनही सावज कोणी मारलं हे ठरविता येतं. वाघ गाऱ्याच्या मांड्यांपासून त्याला खावयास सुरुवात करतो, तर बिबट गाऱ्याच्या पोट किंवा छातीपासून त्याला खावयास सुरुवात करतो. वाघाची सावजाला खाण्याची पद्धतही मोठी मजेदार असते. तो सावज खाताना जास्तीत जास्त स्वच्छता राखतो. ज्यामुळं आजूबाजूला घाण होईल अशा आतडी व इतर नलिकांना तो मुळीच स्पर्श करीत नाही.

बिबटाचं मात्र याउलट आहे. बिबट आपलं भक्ष्य खाताना खूप घाण करतो. दुसऱ्या मांसाहारी प्राण्यापासून आपलं भक्ष्य सुरक्षित राहावं म्हणून बिबट ते उंच झाडावरील फांद्यांवर नेऊन ठेवतो. परंतु वाघ मात्र आपल्या भक्ष्याजवळ बरेच दिवस राहतो, आणि दररोज गरजेपुरतंच खातो. गिधाडांनी त्यावर आक्रमण केलेलं त्याला आवडत नाही. अनेकदा तर तो सावजावर तुटून पडणाऱ्या एक दोन गिधाडांना मारूनही टाकतो. इतर जनावरांपासून भक्ष्याचं संरक्षण व्हावं म्हणून वाघ ते माती,

फांघा आणि पालापाचोळ्यानं झाकून टाकतो.

वाघानं गारा केल्यावर जंगलातील मांसभक्षी जनावरं वाघाची नजर चुकवून त्या गाऱ्यावर ताब मारण्याचा प्रयत्न करित असतात. त्यामुळं त्या गाऱ्याच्या आसपास अशा अनेक जंगली मांसभक्षी जनावरांची पदचिन्हं उमटलेली असतात. अरण्यवाचनासाठी या पदचिन्हांचा फार उपयोग होतो.

वन्यप्राण्यांच्या अस्तित्वाच्या खाणाखुणा पाहण्यासाठी रस्ते, नदीचा किनारा, सरोवराचा काठ ही आदर्श स्थळं आहेत. सर्वच पुरावे अगदी तंतोतंत जुळतातच असं नाही. जमिनीचा कठीणपणा आणि त्या वेळची जनावरांची चालण्याची ढब यावर ते अवलंबून असतात. खोल चिखलत आणि मऊ रेंतीत खाणाखुणा स्पष्ट नसतात. त्या मूळ आकृतीपेक्षाही मोठ्या आणि पसरट असतात. तेच पुरावे कठीण जमिनीवर वास्तव स्वरूपात असतात आणि पावलांच्या ठशांच्या रूपरेषाही सुस्पष्ट असतात. जनावर धावत गेलं असेल तर पावलांच्या ठशांचा पुढील भाग अधिक खोलाट दिसतो. हा खोलाटपणा मऊ मातीत अधिक स्पष्ट दिसून येतो. चांगली झेप घेण्याकरिता पायांची बोटं किंवा खूर अलग होतात. त्यामुळं साहजिकच ठसे आहे त्यापेक्षा मोठे उमटतात. खोल रेंतीतून पळत गेलेल्या जनावरांचे खोजे ओळखण्यास कठीण असतात.

पावलांच्या ठशांचे निरीक्षण करण्याकरिता सर्वात उत्तम वेळ सकाळची असते. कारण त्या वेळी ठसे ताजे आणि अस्पर्शाही असतात. जसजसा दिवस वाढत जातो तसतशा ह्या पाऊलखुणा वारा, ऊन आणि हवेतील उष्णतामानानुसार आणि माणसांच्या रहदारीमुळं अस्पष्ट होऊ लागतात.

जंगलात अगदी प्रामुख्याने दिसतात ते वाघांच्या पावलांचे ठसे. त्यानं मागं सोडलेल्या खाणाखुणांवरून त्याच्या दिनचर्येविषयी बरंच काही सांगता येईल. त्या पुराव्यांचा मागोवा घ्यायचा असला तर तो अनुभवी मागोवादार किंवा मार्गदर्शकाच्या साहाय्यानं घ्यावा. वाघाच्या पाऊलखुणांवरून किती आश्चर्यकारक माहिती मिळते याची प्रचीती येईल.

त्या ठशांच्या आकारावरून आणि रूपरेषेवरून वाघ नर आहे की मादी हे निश्चितपणे सांगता येतं. तसंच तो वाघ जर नर असेल आणि आपण नियमितपणे त्या क्षेत्रात हिंडत असू तर त्या खुणा कोणत्या विशिष्ट वाघाच्या आहेत हेदेखील सांगता येईल. वाघाच्या अस्तित्वाच्या पुराव्यांवरून तो ठराविक वाघ कुठं बसला होता, त्यानं पळण्यास केव्हा सुरुवात केली आणि सावजाचा मागोवा घेण्यास केव्हा सुरुवात केली हेही सांगता येईल. वाघाचा शोध घेत जात असताना अधूनमधून

करस्तुरी गंध येऊ लागतो. बारकार्डिन वेध घेतल्यास वाघ मूत्राच्या पिचकारीनं मागे पुरावा सोडत जात असल्याचा सुगावा लागतो.

कुठं वाघानं मागच्या पंजानं जमीन उकरली असून तिथं त्यानं विष्टा टाकलेली आढळून येईल. त्या विष्टेच्या परीक्षणावरून त्यानं त्या दिवशी काय खालं याचीही माहिती सहज मिळते. तसेच त्याच वाटेनं आपण थोडं पुढं गेलो तर नर आणि मादी त्याच वाटेनं गेले असून त्यांच्या पाऊलखुणा ताज्या असल्यामुळं ते एकत्रित असल्याचाही पुरावा मिळतो. याप्रमाणं वाघाच्या ठशांचा मागोवा कुशलत्तेनं घेतला तर आपण वाघाच्या राहत्या जागी, गान्यावर किंवा गुहेजवळ सहज पोहोचू शकतो.

वाघाच्या पावलांचे ठसे दिसलेत की त्याचं ट्रेसिंग करण्याची इच्छा स्वाभाविकपणेच होते. परंतु ट्रेसिंगचं साहित्य जवळ असल्याशिवाय ते करणं फार कठीण आहे. यासाठी ८" x १२" (२० सें.मी. x ३० सें.मी.) आकाराची लाकडी चौकट असलेली काच उपयोगात आणावी. काचेच्या लाकडी चौकटीची जाडी पाव इंच असावी. काचेची चौकट पाऊलखुणांवर ठेवताना काचेचा स्पर्श जमिनीला होणार नाही अशी खबरदारी घ्यावी. आपली दृष्टी सरळ ठेवून ठशांच्या बाह्य रेषांचं ट्रेसिंग काळ्या फेल्ट पेनच्या साहाय्यानं करावं. पातळ अशा ट्रेसिंग पेपरनं काचेवरील ठशांच्या कृतीचं अनुलेखन करावं. अशा तऱ्हेनं आपल्याला वाघाच्या पावलांच्या ठशांची कायम स्वरूपात नोंद करून ठेवता येईल.

आदिवासींना आजूबाजूच्या परिसराच्या नैसर्गिक इतिहासाचं ज्ञान असतं. तसंच जंगली जनावरांच्या पाऊलखुणा आणि इतर पुरावे अचूक ओळखण्याची खुबी त्यांना उपजत अवगत झालेली असते. या वनविष्टेच्या आधारानं कोणता वन्यप्राणी, कोणत्या ऋतूत आणि कोणत्या दिवशी दिसेल तसंच त्याला कोणत्या आमिषाद्वारे आकर्षित करावं याची माहितीही तो सहज सांगू शकतो. तेव्हा शक्य झाल्यास त्याचंही याकरिता साहाय्य घ्यावं.

या सर्व गोष्टींचं ज्ञान अनुभवानं, योग्य आणि अचूक अशा मार्गदर्शनानं तसेच सततच्या निरीक्षणानं सहज साध्य करून घेता येतं.

अरण्यात संध्याकाळी अधून मधून दिसून येणाऱ्या जंगली जनावरांत चांदी अस्वल हे एक महत्त्वाचं जनावर आहे. पतझडी जंगलातील टेकड्या, डोंगराळ भाग आणि ओढे तसेच नदीकाठी ते राहत असतात. अस्वलंप्रमाणं चांदी अस्वललाही नदीच्या पात्रात खड्डे करण्याची सवय असते. हे खड्डे ते पाण्याचा शोध घेण्यासाठी करीत असतात.

पाणझरीकाठच्या ओल्या मातीत आणि चिखलात त्यांच्या पाऊलखुणा उमटलेल्या

आढळतात. त्यांच्या पायाला पाच बोटं असतात आणि लांब नखं असतात. बोटांच्या मज तळव्याचे ठसे अगदी ओळीत दिसतात. मुख्य पायाचा तळ्या आणि नखाच्या खुणा स्पष्ट उमटतात. ह्या पाऊलखुणा एखाद्या लहान अस्वलाच्या पावलांच्या ठशांसारख्याच असतात. त्याच्या लेंड्यांवरून त्यानं काय खालं आहे याची माहिती मिळते. त्यात अनेकदा कीटक, उंदीर, घुशींचे केस आणि इतर फळांचा समावेश असतो. विष्ठा टाकण्याच्या त्याच्या ठराविक जागा असतात. अंदाजे वीतभर लांबोडा खड्डा करून त्यात ते विष्ठा टाकतात. अशा खड्ड्यांचा उपयोग विष्ठा टाकण्यासाठी ते सतत करीत असल्यामुळं ते तो खड्डा झाकत नाहीत. तो तसाच उघडा ठेवतात. अशा जागा त्यांच्या राहण्याच्या जागेजवळ किंवा नेहमीच्या बाटेवर असतात.

कोल्हे बिलं करून राहतात. तसेच ते अनेकदा खडकांच्या कप्पीतही राहतात. जंगलातील वापरात नसलेल्या रस्त्यांवरील पुलांखालीदेखील ते राहत असल्याचं आढळून येतं. मिळालेलं भक्ष्य निवासस्थानाच्या जवळच कुठंतरी पुरून ठेवण्याची त्यांना सवय असते. असे ताजे खड्डे उकरून काढल्यास त्यात मृत तितर आणि रानउंदीर आढळून येतात.

अनेकांना कोल्हे आणि खोकड यांतील फरक एकदम ओळखता येत नाही. खोकड आकारानं कोल्हापेक्षा लहान असतात. प्रामुख्यानं माळरानं आणि झुडपी जंगलात ते राहतात. पडीक शेताच्या बांधांवर तसेच कालव्यांच्या आसपासही त्यांची बिलं असतात. अनेकदा सशांनी सोडून दिलेली बिलंदेखील खोकड वापरतात. बिलाबाहेर मातीचा ढीग पडलेला असतो. पिलांकरिता केलेल्या शिकारीचे अंश बिलाच्या तोंडाजवळ विखुरलेले असतात. त्यात पक्ष्यांचे पंख, चोच, सशाचे पाय, नखं आणि हाडं आढळतात. बिलांचा उपयोग त्यांना शत्रूंपासून सुटका करून घेण्यास होतो. बिलाच्या तोंडाजवळ पिलं विष्ठा आणि मूत्र टाकत असल्यामुळं ती जागा खतावते आणि पाऊस पडताच ह्या बिलासमोर वनस्पती आणि गवत जोमानं वाढते. ते ठिकाण आजूबाजूच्या जागेपेक्षा अधिक उठून दिसते.

ससे त्यांना आवडणाऱ्या दोन हात रुंद जागेतील गवत कुरतडून कुरतडून काढून टाकतात. ते ती जागा स्वच्छ करतात. त्यांच्या पुढच्या पायांच्या पंज्यांच्या बोटांत लांब केस असतात. त्यांच्या मदतीनं ते ती जागा गादीसारखी करतात. एखाद्या गिलावा केलेल्या जागेप्रमाणं ती जागा ते गुळगुळीत करतात. अशा जागेलाच ल्हेळण असे म्हणतात.

दिवस मावळायला आला की ससे चरायला बाहेर निघतात. ते पहिल्यांदा ल्हेळणीवर येतात. त्यांना पाहून त्यांच्या माद्याही बाहेर निघतात. त्यांच्या मागोमाग

त्यांची पिलंही तिथं गोळा होतात. ससे नाचतात. बागडतात. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या माद्या आणि पिलंही खेळतात. त्यांच्यात लुटुपुटूची लढाई होते. सर्वजण धुळीत मस्ती करतात. थोड्या वेळानं ते जंगलात नित्याप्रमाणं चरायला जातात. सशांचं निरीक्षण करण्याकरिता त्यांच्या लोळणी ओळखता आल्या पाहिजेत.

सशांच्या लेंड्या ओळखणं फार सोपं असतं. आकारानं त्या गोल आणि चपट्या असतात. सशांनी काय खालं आहे हे त्या लेंड्यांचं निरीक्षण करून ठरवता येतं. सशांच्या चरण्याच्या क्षेत्रात अशा लेंड्या फार मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात.

रात्री हिंडणारा खवल्या मांजर डोंगरातील दगडगोठ्यांच्या बिळातून राहतो. जमिनीवर पडलेल्या त्याच्या एखाद्या खवल्यानं त्याच्या अस्तित्वाचा पुरावा मिळतो. त्याच्या येण्याजाण्याच्या सगरी दगड गोठ्यांतून जात असल्यामुळं त्याच्या पाऊलखुणा क्वचितच दिसतात. कधी तरी एखाद्या वनमार्गावरून तो गेला तरी त्याच्या पावलाचे ठसे अस्पष्ट उमटतात. मात्र या ठशांतून एक सरळ आखीव रेषा जाते. ती त्याच्या लांब आणि अकजड शोपटीचं टोक जमिनीवर टेकल्यामुळं आखली जाते.

जंगलातून किंवा माळरानातून हिंडताना ठिकठिकाणी झुडपात अथवा उघड्यावरती मातीचे ढीग आणि बिळं दिसतात. जवळजवळ अठरा मीटरपर्यंत अशी बिळं विखुरलेली आढळून येतात. जमीन भुसभुशीत झालेली दिसून येते. ही बिळं रानउंदरांनी केलेली असतात. जमिनीखाली त्यांच्या बिळांची रचना मोठी मजेशीर असते. या बिळांत नर आणि मादीकरिता वेगवेगळी राहण्याची व्यवस्था असते. या बिळांत गवताचं बी आणि धान्य साठवून ठेवण्याच्या कोठ्याही आढळून येतात. उंदीर राहत असलेली बिळं खणून काढलीत तर तिथं धान्याचा विपुल साठा असल्याचं आढळून येतं. उंदीर हा साठा अन्नाचं दुर्भिक्ष झालं म्हणजे उपयोगात आणतात. आदिवासी या उंदरांच्या बिळांतील धान्याचा उपयोग दुष्काळाच्या वेळी करताना आढळतात.

बेहड्यांच्या हंगामात बेहड्याची पिकलेली फळं झाडाखाली पडत असतात. या दिवसांत बेहड्यांच्या झाडाच्या बुंध्याशी उंदीर पोखर करतात. या पोखरीत अर्धवट खाऊन टाकलेल्या बेहड्यांचे ढीग आढळून येतात.

एखाद्या दगडाळ उंचवट्याच्या पोखरीत चारोळीच्या फोल्पटांचा ढीग आढळून येतो. चारोळीच्या हंगामात उंदीर चारोळी गोळा करून बिळात आणतात आणि ती निवांतपणे खात बसतात. खारीच्या सवयीदेखील उंदरांप्रमाणेच असतात. दोहोमध्ये फरक एवढाच असतो की खारी धान्य आणि इतर खाद्य एकाच ठिकाणी साठवत नाहीत. त्या लहान लहान ढीग अलग अलग आणि निरनिराळ्या ठिकाणी

करीत असतात.

अरण्यवाचनासाठी रानात फिरत असताना अनेकदा गुहांमधून भाकरीसारखे पदार्थ आढळून येतात आणि ते पदार्थ पाहून मनात कुतूहल निर्माण होते. मधाच्या हंगामात अस्वलं जंगलातील टेंबरं, मोहाची फुलं, जांभळं, रायमुनिया इत्यादी फळं खाऊन त्यावर मधाची पोळी खातात. गुहेत परतल्यावर अर्धवट पचलेली ही फळं आणि मधाचं मिश्रण कातळावर ओकतात. ते सुकलं म्हणजे त्यापासून जाड अशी भाकर तयार होते. त्यास अस्वलाची भाकर असे म्हणतात. भाकरीतील मधामुळं त्यातील फळं सडत नाहीत. त्यामुळं ही भाकर सुकल्यावर बरेच दिवस राहू शकते. पावसाळ्यात जेव्हा अन्नाचं दुर्भिक्ष्य असतं त्या काळात अस्वलं ह्या भाकरीचा उपयोग आपल्या पिलांसाठी करीत असतात. आदिवासी जेव्हा ही पौष्टिक भाकर अस्वलांपासून हिसकावून घ्यायला जातात तेव्हा अनेकदा अस्वलं त्यांच्यावर हल्ला करतात.

विविध प्रकारची पानं, फुलं, फळं आणि मध खाऊन त्याच्या मिश्रणाचे लाडू वानरदेवील करीत असतात आणि ते झाडांच्या ढोलीत ठेवतात. वानर या लाडूंचा उपयोग आपल्या पिलांसाठी अन्नाची टंचाई निर्माण झाली म्हणजे करीत असतात.

रानातील अनेक झाडांखाली अर्धवट खाल्लेली टेंबरं, पेरू आणि कुरतडलेली बदामाची फळं दिसून येतात. या अशा झाडांकडे बारकाईनं पाहिल्यास झाडांवर बटवाघळाची पिलं लोंबताना दिसतील. ही फळं पिलांना भरविण्यासाठी मातापित्यांनी रानातून गोळा करून आणलेली असतात. पण खाता खाता पिलांच्या तोंडातून ती निसटून खाली पडतात. घाटमाथ्यावरील बटवृक्षांच्या आश्रयानं राहणाऱ्या बटवाघळाच्या विष्टेतून कोकम आणि फणसाचं बी आढळून येतं. ही वाघुळं रातोरात कोंकणात जाऊन ही फळं खातात आणि लगेचच परततात. कोकमचं बी तसं रुजयला अवघड असतं पण वाघळाच्या विष्टेतून पडलेलं बी मात्र लगेच उगवतं.

जंगलातील रस्त्यांवरून हिंडताना आपल्याला सापानं सरपटत रस्ता ओलांडलेला दिसून येतो. त्यामुळं कुठं अगदी सरळ तर कुठं वेडीवाकडी वण पडते. सरळ बण बिनविपारी सापाची असते तर वेडीवाकडी वण विपारी सापाची असते असं सर्वसाधारण विधान करता येतं. नाग वेडीवाकडी वळणं घेत चालत असल्यामुळं त्या वळणाला नागमोडी वळण म्हणतात. धामणीचा मात्र याला अपवाद आहे.

जंगलात साप क्वचितच आढळतात. परंतु आडवाटेनं भटकताना कुठं नाल्याच्या पात्रात झाडाखाली अथवा रस्त्यावर सापाची कात आढळून येते. ह्या कातीच्या स्वरूपावरून सापाची ओळखण होते.

समुद्र गरूडाचे घाटे असलेल्या झाडाच्या बुडाशी सापाची मुंडकी आणि शेपटीचे अवशेषही पडलेले आढळून येतात.

घोरपड झाडाच्या ढोलीत अथवा दगडगोट्यांतून राहत असली तरी तिची वीण मात्र पावसाळ्यात एखाद्या वारूळात होते. वारूळाच्या छिद्रातून ती सतत आतबाहेर करीत असल्यामुळे पावसानं ओल्या झालेल्या छिद्राजवळची जागा रमून जाते. त्यामुळे तिच्या वारूळातील अस्तित्वाची माहिती होते.

जास्त पाऊस पडत असलेल्या उंच पठारी भागावर फिरताना जमिनीवर छिद्रं आणि त्याभोवती चिखलाच्या गुठळ्यांचा थर असतो. पावसाळ्यात अशा भागात हिंडताना तिरपे चालणारे खेकडे दिसून येतात. ह्या खेकड्यांनीच ही बिळे उकरताना चिखलाच्या ह्या गुठळ्या बाहेर फेकून दिलेल्या असतात. परंतु हेच खेकडे पावसाळ्यानंतर नाल्याकाठी खोल जमिनीत बिळे करून पावसाची वाट पाहत जगत असलेले आढळतात. असं एखादं छिद्र खोदून खेकड्याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला तर मीटर-दीड मीटर खोल खणूनही त्याच्या वेड्यावाकड्या गेलेल्या छिद्राच्या मार्गाचा अंतही लागत नाही.

जंगलात फिरताना आपल्याला निरनिराळ्या प्रकारच्या जनावरांच्या आणि प्राण्यांच्या अस्तित्वाच्या खाणाखुणा जशा आढळून येतात तशाच निरनिराळ्या पक्ष्यांच्या अस्तित्वाचे पुरावेही आढळून येतात.

नदीच्या अवघड दरडीवरील छिद्रं पाकोळ्या आपल्या घट्यासाठी वापरतात. वेडा राघू आणि किलकिलदेखील आपली घाटी दरडीवरच्या बिळांतच करतात. एक किंवा अनेक पानं एकत्र शिवून शिंपी पक्षी आपला खोपा तयार करतात. बाभूळ, देवबाभूळ आणि ताड वृक्षांच्या फांद्यांना लोंबणारी सुंदर घाटी सुगरण पक्षी तयार करतात. या पक्ष्यांची विशिष्ट प्रकारची बिळे आणि त्यांची घाटी यावरून त्यांच्या तेथील अस्तित्वाचे पुरावे मिळतात.

जंगलातील अंतःस्थ भागातील शांत ठिकाणी मोरांचा कळप अंदाजे शंभर ते दीडशे फूट व्यासाच्या वर्तुळाकार भागातील गवत आणि पालापाचोळा खुडून रवच्छ करतो. ही जागा पाहून असं वाटतं की कुणीतरी ती जाणीवपूर्वक मुद्दाम झाडून सारवून ठेवली असावी. वर्तुळाच्या आजूबाजूच्या झाडांवर काही मोर बसलेले असतात. बरेच मोर त्या वर्तुळाच्या भागातही असतात. काही मोर रिंणात पिसारा फुलवून नाचत असतात. त्यांच्यात जणू नाचण्याची चढाओढ चाललेली असते. वर्तुळाच्या कडेनं गर्दी करून उभ्या असलेल्या लांडोरी त्या दृश्याकडं औत्सुक्यानं पाहत असतात. अशा क्षेत्रांना आदिवासी लोक 'मोराची' म्हणून संबोधतात.

जंगलात भटकताना काही वेळा एखादं मधाचं पोळं जमिनीवर पडलेलं दिसतं. त्यातील मधमाश्यांची अंडी आणि सुरवंट खाण्याकरिता हे कृत्य एखाद्या पक्ष्यानं केलेलं असतं. एखाद्या झुडपाआड बसून हे कृत्य कोणत्या पक्षानं केलं आहे हे शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला तर जवळच्याच एखाद्या झाडावर बसलेला हनी बर्ड खाली उतरून पूर्ववत त्या पोळीवर चोचीनं टोचतो आहे असं आढळून येतं.

करूची झाडं सहसा गावानजीकच्या जंगलात नसतात. ती दूर डोंगरातील कडेकपारीवर आढळून येतात. पण गावातल्या पिंपळाच्या पाराखाली करूच्या मण्याएवढ्या काळ्या बिया विखुरलेल्या दिसतात. लहान मुलं त्या बियांतील गर खाण्याकरिता गोळा करतात. करूच्या फळाच्या हंगामात कावळे जंगलात जाऊन ती फळं खातात आणि त्यांच्या विष्ठेतून त्या बिया पाराखालच्या जमिनीवर पडतात. अशा कावळ्यांच्या विष्ठेतून जमिनीवर पडलेल्या बिया गोळा करून पेरल्या तर त्या लवकर उगवतात.

मालवण आणि वेंगुर्ल्याच्या समुद्रात कातळाची बेटं आहेत. त्या कातळात कपारी असतात. त्या कपारीतून कबुतरं भात साठवून ठेवतात. पावसाळ्यात बेटावरील हवामान वादळी असतं. त्यामुळं कबुतरांना बाहेर चरायला जाता येत नाही. अशा दिवसांत ते साठवून ठेवलेल्या भाताचा उपयोग करतात.

वन्यप्राणी खरमतीचा उपयोग अनेक शतकांपासून करीत आले आहेत. खाऱ्या मातीची अशी स्थळं उघड्यावर असतात. त्यांच्या आजूबाजूला झाडं झुडपं नसतात. जंगलात भटकताना वन्य प्राणी ह्या खरमती चाटताना दिसतात. अशा खरमतीच्या जागा जंगली जनावरांचं निरीक्षण करण्याकरिता सोयीच्या असतात. अशा नैसर्गिक खरमती जंगलात नदी, नाले अथवा पाणझरी यांच्या जवळपास विखुरलेल्या असतात.

काही ठराविक ऋतूत वन्यप्राणी खरमतीचा अधिक उपयोग करतात. हरोळ्या आणि चांदीकवड्या हिवाळ्यात खरमतीवर अधिक दिसतात. तसेच नील आणि भेडकीदेखील खरमत चाटताना दिसतात. रानगवे आणि सांबरं उन्हाळ्यातदेखील खरमतीवर तुटून पडतात.

जंगली जनावरं खरमतीवर येण्याचा ठराविक काळ नसतो. पौर्णिमेच्या दिवशी खरमतीवर अधिक जनावरं आढळून येतात. हरणं पाऊस पडल्यावर खरमतीवर कधीही जात नाहीत. तसेच ज्या खरमतीचा रानगव्यांनी उपयोग केलेला असतो त्या खरमतीवर हरणं कधीच जात नाहीत. हरणांना रानगव्यांचा वास कदाचित आवडत नसावा. काही ठराविक जनावरं ज्या खरमतीवर येऊन जातात त्या खरमतीचा उपयोग

हरणं त्यानंतर तीनचार दिवस तरी करीत नसतात. तज्ज्ञानी सातत्यानं निरीक्षण करून काही निष्कर्ष काढणं आणि त्यांची माहिती करून देणंही आवश्यक आहे. जंगलातील इतर माहितीबरोबरच वन्यप्राणिनिरीक्षकांना जंगलातील खरमतीचीही माहिती असणं आवश्यक आहे.

अनोळखी गूढ जंगलात एकट्यानंच भटकण्यात एक अननुभूत आनंद असतो. अरण्यावाचनाची विद्या अवगत असली तर अभ्यासात रस निर्माण होतो आणि एकट्यानंही धैर्यानं आणि आत्मविश्वासानं अरण्यात सर्वत्र सहज फिरता येत.

